

Enver Polatođlu

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Tefsir Anabilim Dalı
Dr., Presidency of Religious Affairs, Department of Tafsir
Diyarbakır/Turkey

epolatoglu@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-6702-9332

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 28.10.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28.11.2022

Yayın Tarihi/Date Published: 15.12.2022

Yayın Sezonu/Publication Season: Aralık/December 2022

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1193153>

Atf/Cite as: Polatođlu, Enver. "Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı". *İslami İlimler Araştırma-ları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 120-146. <https://doi.org/10.54958/iad.1193153>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı*

Öz

Allah Teâlâ ile insan arasındaki iletişim, ibadetler yoluyla sağlanmaktadır. Yapılış şekilleri ve özellikleri itibarıyla ibadetlerin en kapsayıcı ve en dikkat çeken kuşkusuz hacdır. Evrensel nitelikleriyle bilinen hac ibadeti; bedenî, ruhî ve sosyal açıdan pek çok hikmetleri içinde barındırmaktadır. Hz. Âdem ile ilk temelleri atılan, Hz. İbrâhim ile sistemleşen ve Hz. Muhammed ile kemale ulaşan söz konusu ibadet, kulluk sınavının önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Zamanı, şartları, yeri ve fikhî çerçevesi belli olan, sembolik ifade biçimleriyle dikkat çeken hac, bilinç ve şuur düzeyini etkileyen özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Bu sembolik mananın perde arkasını kavramak, ayrıca haccın bireysel ve toplumsal hayata kazandırdığı faydaları tespit etmek büyük önem taşımaktadır. İşte bu çalışma, sembollerle ifade edilen derin manaları keşfetmeyi, sosyolojik, psikolojik ve diğer açılardan edinilen kazanımları ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Fıkıh literatüründe hac ibadetine yönelik serdedilen fikhî mülahazalara girmeden, hacdaki sembollerden başlamak suretiyle orada yaşanan derin duygular ve hac sonrası dönemde bu ibadeti ifâ edenler üzerindeki etkiler dikkate alınarak söz konusu çalışma kurgulanmıştır. Bu yöntem doğrultusunda çalışmanın metni sade ve anlaşılır bir üslupla oluşturulmaya özen gösterilmiştir. Neticede hac yolculuğu, insanın sadece

* Bu çalışma 2021 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Veysel Güllüce danışmanlığında tamamlanan "Kur'an'da Hac" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

iç dünyasına değil; aynı zamanda ebedi hayatına, din kardeşlerine, tarihin derinliklerine ve en önemlisi de Rabbine yaptığı bir yolculuk olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada sembollerle sergilenen her bir davranış, gerçek hayatın birer yönüne işaret etmektedir. Buna göre hiçbir imtiyaz ve statünün arkasına sığınmadan büyük bir ciddiyet ve disiplin içerisinde kulluk yolculuğuna devam etmek, bunun yanında yoğun bir duygu atmosferi içerisinde dua ve tevbe yoluyla teslimiyetin zirvesine ulaşma gayreti, insan üzerinde pozitif anlamda büyük etkiler oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hac, Hikmet, Sembol, Hz. İbrâhim.

The Dimension of Wisdom and Symbolic Structure of Hajj

Abstract

The communication between God and man is provided through worship. Undoubtedly, the most inclusive and the most striking of the worships in terms of the way they are performed and their characteristics is the hajj worship. Hajj worship known for its universal qualities; It contains many wisdoms in terms of physical, spiritual and social aspects. The foundations of which were laid with Adam, systematized with Abraham and the worship in question, which reached perfection with Mohammad, constitutes an important turning point in the examination of servitude. Hajj, which draws attention with its symbolic expressions and whose time, conditions, place and legal framework are clear, comes to the fore with its features that affect the level of consciousness and consciousness. It is of great importance to understand the behind the scenes of this symbolic meaning and also to determine the benefits that pilgrimage brings to individual and social life. This study aims to discover the deep meanings expressed with symbols and to reveal the achievements gained from sociological, psychological and other aspects. This study has been designed by considering the deep feelings experienced there by starting with the symbols of the pilgrimage, and the effects on those who perform this worship in the post-hajj period, without going into the fiqh considerations in the fiqh literature. In line with this method, care was taken to create the text of the study in a simple and understandable style. After all, pilgrimage is not only to the inner world of man; at the same time, it appears as a journey to his eternal life, to his brothers in religion, to the depths of history and most importantly to his Lord. Each behavior displayed with symbols here points to one aspect of real life. Accordingly, continuing the journey of servitude with great seriousness and discipline without hiding behind any privileges and status, as well as the effort to reach the peak of surrender through prayer and repentance in an atmosphere of intense emotion, have great positive effects on people.

Keywords: Tafsir, Hajj, Wisdom, Symbol, Hz. Abraham.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıntılı olarak ele alınan ibadetlerin başında hac gelmektedir. Meşakkatli bir ibadet olan hac, geçmişten günümüze sağladığı kadim bağlan-tıları, insanın kendisini anlama arayışı ve daha nice hikmetleriyle tam anlamıyla bir olgunlaşma yolculuğudur. Hz. Âdem ile başladığına dair bazı bilgiler olmakla beraber¹ esas yapısı Hz. İbrâhim ile oluşan hac ibadeti evrensel bir nitelik kazanmış ve kıyamete kadar geçerli bir ibadet olarak îfâ edilmektedir.

Zaman ve mekân faktörünün büyük anlam ifade ettiği hac ibadeti esnasında Müslümanlar sosyolojik ve psikolojik açıdan birçok kazanımlar elde etmekte ve derin tecrübelerle sahip olmaktadır. Her yıl birkaç milyon Müslümanın bir araya ge-lerek sembolik anlamda Kâbe'yi ziyaret etmesi ve Müslümanların yıllık büyük kong-resine iştirak etmesi, tarihte başka örneği olmayan muhteşem bir ruh halini yaşat-maktadır. Bu kongrede kadın-erkek, genç-yaşlı, siyah-beyaz tüm cinsiyet, yaş ve renkler bir aradadır. Burada sosyal statü, makam, mevki, renk, soy, zenginlik gibi kavramlar değerini yitirmekte ve merhamet, takvâ, kardeşlik, eşitlik gibi kavramlar ise daha büyük anlam kazanmaktadır. Bu sebeple imkânı olan her Müslümanın öm-ründe bir defa bu atmosferi yaşaması, tevbe, dua ve zikir yoluyla Allah'a dayanması, dünya ve ahiret mutluluğu için vazgeçilmez bir fırsattır.

Zengin bir anlam içeriğine sahip olan ve kapsamlı bir kitle tarafından yapılan hac ibadetinin hikmet boyutunu ve semboller içindeki derin manalarını incelemek elbette önem arz etmektedir. Nihayetinde haccın fert ve topluma kazandırdığı fay-dalar azımsanmayacak derecededir. Bunların önemli bir kısmı sembollerle ifade edilmiştir. Hacdaki sembolik davranışların manalarını keşfetmek, kişideki ibadet bi-lincini ve toplumsal sorumluluk düzeyini pozitif anlamda etkilemektedir. Bu yö-nüyle bir çalışmanın yapılması, haccın mahiyetinin anlaşılmasına önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Çalışmada kısmen tefsir, tarih ve hadis metinleri olmak üzere esas haccın ruhunu anlamaya yönelik müstakil eserler, haccın psiko-sosyal ve kültürel yönlerini inceleyen çeşitli makaleler, Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri ile konu hakkındaki diğer bazı çalışmalardan yararlanılarak metin kurgu-lanmıştır.

1. Sembolik Açıdan Hac

Hac görevi, içinde birçok hikmeti barındıran ve baştan sona sembollerle yoğ-urmuş bir ibadettir. İlk İnsan Hz. Âdem'in yaratılış gerçeğinden Hz. İbrâhim ve ai-lesinin yaşadıklarına kadar pek çok hadise, dünya Müslümanları tarafından her yıl kutsal iklimde yeniden derin bir ruh haliyle yaşanmaktadır. Manası, ruhu ve

¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuh-sin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicre, 1422/2001), 9/19-25; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahğbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1403/1983), 1/37-42.

menâsiki bakımından hac, diğer ibadetlerden çok farklıdır. Mâlî ve bedenî bir ibadet olarak hac, dünya ile ahiret arasındaki bağlantı ve geçişleri çok yalın ve şeffaf bir şekilde işlemekte, Allah ile kul arasındaki münasebeti geliştirmekte ve insana yeni sorumluluklar yüklemektedir. Bilinçli olarak hac yapan kul, psikolojik olarak âdetâ ahirete gitmek üzere olduğu hissine kapılır. Bu noktadan hareketle hacdaki bazı ibadetlerin sembolik olarak ifade ettikleri manaları ve derin hikmetlerini bazı başlıklar ışığında inceleyeceğiz.

1.1. Amaca Odaklanmak: Niyet

Niyet, Allah'ın rızasını kazanmak ve O'nun hükmüne tâbi olmak üzere iradeyi harekete geçirip davranışlarla bütünleştirmektir.² Niyet amellerin özü, ruhu ve direğidir.³ Bu sebeple niyetle amel arasında ruh-beden misali bir ilişki bulunmaktadır. Hac için niyetlenmek, benlikten Allah'a, kölelikten hürriyete, ırkçılıktan eşitlik ve kardeşliğe, geçici hayattan ebedi hayata, gayesizlikten sorumluluğa geçiş yapmaktır.⁴ Bu bakımdan İslâm dininde müminin samimiyet derecesini anlayabilmek için hac ibadeti önemli bir ölçü ve ihtiyaçtır.⁵

1.2. Eşitlik Elbisesine Bürünmek: İhram

“Haram kılmak” anlamına gelen ihram, terim anlamıyla “hac veya umreye niyet eden kimsenin diğer zamanlarda yapması helâl olan bazı davranışları bir süreliğine kendisine yasaklaması” demektir.⁶ Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'de özellikle ihramlı kimseye av yapmanın yasak olduğu bildirilmiş,⁷ hac veya umre tamamlanınca saç tıraşıyla beraber vücut temizliği yapılarak ihramdan çıkılacağı haber verilmiştir.⁸

İhram, Kur'an'ın ifadesiyle takvâ elbisesine bürünmektir.⁹ İhrama girmiş olan her müslüman için tıpkı yahudilikteki cumartesi yasağında olduğu gibi her

² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 4/365-366; İbrahim Kâfi Dönmez, “Niyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/169-172.

³ Amel-niyet ilişkisine dair hadisin değerlendirmesi için bk. İbrahim Saylan, *Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Esbâb-ı Vürûd* (Ankara: TDV. Yay., 2021), 6.

⁴ Ali Şeriatî, *Hacc* (İstanbul: Şura Yayınları, 7. Baskı, ts.), 31.

⁵ Ahmed b. Abdîrahîm b. Vecîhiddîn Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, thk. Seyyid Sabık (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1. Basım, 2005), 1/142.

⁶ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Çarîbi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvî (Beyrut: Dâru'l-Kalem 1. Basım, 1412), 230; Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tacu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs I-XL*, thk. Mecmûâtun Mine'l-Muhakkikîn (byy: Dâru'l-Hidâye, ts.) 31/454; Geniş bilgi için bk. Salim Ögüt, “İhram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/539-542.

⁷ el-Mâide 5/1-2, 95-96.

⁸ el-Hac 22/29.

⁹ el-A'râf 7/26.

türlü sözlü ve fiili aşırılık yasaklanmıştır.¹⁰ Mümin kendisini tamamen Allah'a vakfederek, bu devrede şahsiyetini unutmaya çalışır.¹¹ İhram sayesinde dünyevî arzularından uzak durarak, âdeta yaratılışın başındaki fitrata yeniden geri dönmüş olur.¹² Buna göre ihram değişim, dönüşüm ve hayatta yepyeni bir sayfa açmak için insana çok önemli bazı sorumluluklar yükler.

İhram, izar ve ridâ denilen iki parçadan ibaret dikişsiz, tercihen beyaz, giyilmesi farz bir elbisedir. İhram elbisesiyle kuşanan kişi hiçbir ayrıcalık ve benlik havasına giremez. Üzerinde zahiren dünyevî hiçbir maddi eşya taşıyamaz. Normal zamanda helal olan bazı söz ve davranışlar ihramlı için yasaklanmıştır. İhram âdeta bir zırh gibi bedeni korur. Haccın beyaz bir elbise giymesi ve yüzünü/başını açık tutması şeffaflığın zirvesidir. Bu elbiseyle takiyye yapılamaz ve başka kılıflara girilemez.

İhram, tüm imtiyazlardan uzak durmaktır. Onunla sosyal ve ekonomik statüler, makam ve mevkiiler, üniformalar, zevkler, kültürler ve karakterler, süsler ve zînetler bir kenara bırakılmıştır. O, eşitliği sembolize eden basit iki parça giysidir. Onun sayesinde müminleri birbirlerine ayrıcalıklı gösteren emareler ortadan kalkar.¹³ İhram, tek başına bir dış elbise değişikliği değil, insan hayatının köklü bir değişikliğe uğramasıdır. Kur'an-ı Kerim'de haber verildiği üzere ihramlı olarak canlılara dokunmak veya başkalarına kötü davranmak yasaklanmış,¹⁴ yapılan her ihlale karşı kefareti yoluyla ceza takdir edilmiştir.¹⁵ Bu anlayış, hac sonrasında da kişiyi olumlu anlamda etkileyecek önemli bir eğitimidir. İhram, aynı zamanda ölüm sonrasındaki hayatla bağlantılı olarak kefeni sembolize etmektedir.¹⁶ İhram elbisesine giren kimse, diliyle ve kalbiyle Rabbini yüceltmekte, ona eş olan başka hiçbir ortağın olamayacağını ikrar etmektedir.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Şur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî İbrâhîm Ettafeyyîş (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 6/299.

¹¹ Muhammed Hamidullah, "İslamda Hac", *İslam Tetkikleri Dergisi*, çev. M. Akif Aydın, 8/1-4 (1984), 150.

¹² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 239.

¹³ Bünyamin Erul ve Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 27.

¹⁴ el-Mâide 5/1-2, 95-96.

¹⁵ el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/95.

¹⁶ Ahmet Rifat Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", *ÇÜİFD*, 16/1 (2016), 224; Tahsin Görgün, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/398.

1.3. Emre Âmâde Olmak: Telbiye

Bir davete icabet etmek anlamına gelen telbiye,¹⁷ hacın şîârı olan özel sözlendir.¹⁸ Telbiye âdeta seferberlik emrini alan bir askerın üniformasını giyip teçhizatını kuşandıktan sonra “Emret komutanım.” diyerek itaat ve bağılılıkla tekml vermesine benzer.¹⁹ Müslümanlar arasında söylem birliğini ifade eden bu sözler, tevhid üzere olmanın güçlü bir şekilde ilan edilmesidir. Kul âdeta İbrâhim’in (a.s.) hacca davet etme emrine karşılık vererek “Emrindeyim Allah’ım!” demekle, kefen misali ihram giymiş müslümanların ortak parolasını haykırmaktadır.

Allah Resûlü (s.a.s.) telbiye hakkında şöyle buyurmuştur: “Bir müslüman telbiye getirdiğinde sağında ve solunda (eliyle işaret ederek) şuradan şuraya kadar yer yüzündeki taş, ağaç, toprak ne varsa hepsi onunla birlikte telbiye getirir.”²⁰ Buna göre telbiye sözleri, bir davete icabet etmenin yanında toplumun diğer fertleriyle beraber dinî duyarlılık hissiyle sorumluluk alanına girmeyi ifade etmektedir.

1.4. Yürekten Bağlılık: Tavaf ve Unsurları

Beytullah’a ulaşan mümin, bir anlamda Allah’ın evinde olmanın güven ve huzurunu yaşar.²¹ Bu öylesine bir güven ki, kişi kendisini manevî akışa bırakır ve Müminler denizinde yok olur. Tavaf yaratılışın bir özeti ve takdire rıza göstermenin sembolüdür. Kâbe’nin sola alınması çok anlamlıdır. Bu, simgesel anlamda insan kalbiyle Allah’ın evinin aynı göz hizasında olması ve huşu içerisinde tavaf yapılmasıdır. Allah’ın cemâlini derinden müşâhede etmek için en mukaddes mekân Kâbe’dir. Tavafla beraber kalp ile Kâbe arasında güçlü bir bağ kurulur ve aradaki bütün engeller kalkar. Bu bakımdan tavaf zımnin hiç durmadan bedenen ve ruhen sürekli hareket halinde olmayı ve ibadetteki devamlılığı temsil eder.

Tavaf aynı zamanda teslimiyetin ve ilahî rızaya boyun eğmenin sembolüdür. Kâinatdaki her şey hareket halinde ve bir düzen içindedir.²² Kâbe etrafında yapılan tavaf, âdeta bir galaksinin milyarlarca yıldızıyla dönüşünü temsil etmektedir.²³ Bu dönüşler süreklilik, hareket ve büyük bir disiplin içerisinde dünyanın dönüşü gibidir. Burada bütün “ben”ler “biz”e dönüşür. Buna rağmen hala kendisi olup benlik

¹⁷ Telbiye örneği için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi’u’ş-şâhih* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), “Hac”, 26; Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs el-Kuraşî eş-Şâfiî, *el-Müsneid* (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1400/1980), 122.

¹⁸ Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-Ğayb)* (Beyrut: Dâru’İhyâ’i-Turâsîl-‘Arabî, 3. Baskı, 1420), 23/220.

¹⁹ Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 34; Hökeleki, *Din Psikolojisi*, 240.

²⁰ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsîl-‘Arabî, ts.), “Hac”, 14.

²¹ Âl-i İmrân 3/97.

²² Yâsîn 36/40.

²³ Ekrem Keleş, *Umre Rehberi* (Ankara: DİB Yayınları, 9. Basım, 2015), 28.

hastalığından kurtulamayanlar ise tavaf edenlerin bir parçası haline dönüşmezler.²⁴

Bu şekilde “her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen içinde hareket etmesi”, kâinattaki düzenin bir parçası olan insana yeni bir şuur ve hareket kazandırır.²⁵ Tavafta insan davranışlarının bir ahenk içerisinde seyretmesi, sembolik anlamda Allah’ın birliği fikrinin merkeze alındığını göstermektedir.²⁶ Burada kendisini Rahmân’ın manevî huzuruna bırakarak Mümin, Allah katında Kâbe’den daha mukaddes bir konuma yücelir. “Ey Kâbe! Allah nezdinde malıyla, canıyla müminin hürmeti senin hürmetinden daha büyüktür.”²⁷ diyen Allah Resûlü (s.a.s.), müminin Allah katındaki değerini dikkat çekici bu sözlerle ifade etmiştir.

Tavaf aynı zamanda hasımlara karşı güç gösterisidir. İhramlıyken metaflarında sağ omuzu açık tutmak suretiyle ıztıba‘ yapmak veya heybetli yürüyerek remel yapmak, müminlerin güçlü/kuvvetli ve zinde olduklarına dair bir güç gösterisidir.²⁸ Nitekim Allah Resûlü Vedâ Haccı’nda bu şekilde davranmıştır.²⁹ Haceru’l-Esved’e dokunmak ve istilam (selamlama) yapmak, müminin eliyle, diliyle ve kalbiyle Allah’a olan bağlılığını yenilemesidir. Makâm-ı İbrâhim’de iki rekât namaz kılmak, Hz. İbrâhim’in yolunda yürümek ve İbrâhim misali yücelmektir. Zemzem suyundan içmek ise çalışma ve azmin sonucunda gelen ilahî rahmetle yeniden hayat bulmaktır.

1.5. Umudu Yitirmeden Mücadele Etmek: Sa’y

Sa’y, umudu yitirmeden mücadele azmiyle Safa-Merve arasında yürümektir.³⁰ “Allah’ın rahmetinden ümit kesilmez.”³¹ parolasını hayatın en zor ve zahmetli alanına hâkim kılmaktır. Hâcer gibi düşünmek, onun gibi defalarca denemek ve ısrar etmektir. Nitekim tefsir ve tarih kaynaklarında da geçtiği üzere Hz. Hâcer, ıssız Mekke vadisinde İsmâil ile yapayalnız kalmış, su ve erzakın tükenmesiyle telâşlanmış, Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa canhıraş koşturmuş, Allah ona ve İsmâil’e hayatın kaynağı olan zemzemi lütfetmiştir.³²

²⁴ Şeriati, *Hacc*, 49-51.

²⁵ Görgün, “Hac”, 14/398.

²⁶ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 1999), 1/35.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, 1336/1918), “Fiten”, 2.

²⁸ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 1/250-251.

²⁹ Buhârî, “Hac”, 55; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1995), 1/290, 306.

³⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 411-412; Zebîdî, *Tacûl’-Arûs*, 38/279; bk. Salim Ögüt, “Sa’y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/206.

³¹ Yûsuf 12/87.

³² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 13/690; Kurtubî, *el-Câmi’*, 9/368; Ebû’l-Fidâ’ İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Kasasû’l-Enbiyâ*, thk. Mustafa Abdulvahid (Kahire: Dâru’t-Te’lîf, 1. Basım, 1968), 203.

Sa'y sıradan bir yürüyüş olmayıp, hedefi ve maksadı olan bir yürüyüştür. O, insanın sadece nefsi için değil, başkaları için de elinden geleni yapmasıdır. Sa'y, sorumluluğu ve annelik şefkatinin değerini simgeleyen, insana duygu seli yaşatan, Hâcer annemiz ile İsmail'in (a.s.) yaşadıkları mücadele ve azmin ibadete dönüşmüş halidir. Hâcer bir cariyeye, bir yabancı, bir sürgün ve ırkların ayrıcalığına uğramış bir kadındır, ancak tarihi bir sınavın da en büyük mimarıdır. Bu sebeple sa'y, dünya kirlerinden, günah ve hatalarımızdan arınmak için âdeta Hâcer olmak ve onun gibi Rabbimizin rahmetine yürekte inanmaktır. Yüce yaratıcının bize ne kadar yakın olduğunu hissederek yaşamak, beşerî olandan ilahî rahmete koşmaktır. Hâcer rolünü üstlenen hacılar, yedi defa canla başla ve umudunu yitirmeden Safâ-Merve arasında gidiş geliş yaparak memleketlerinde bıraktıkları İsmâillerini kurtaracak abı hayatı aramaktadırlar.³³ Çünkü Hâcer imkânsız gibi görünen bir ortamda bile Allah'tan umudunu kesmemiş, çocuğuyla ölümü beklemek gibi bir hataya düşmemiş, sabır, ümit ve tevekkül ile güvendiği Rabbinin rahmetini arayıp bulmuştur.³⁴

Onurluca bir duruşu simgeleyen sa'y, tıpkı Hâcer annemiz gibi hicret etmek, şirkten uzaklaşıp sorunun çözümüne odaklanmaktır. Hervele (koşar adımla yürüme) yapmak suretiyle bazen takat kesilinceye kadar mücadele etmek, azim ve kararlılığın zirvesini yaşamak, nefsin şerrinden kaçmak ve geride bıraktıklarımızın da hesabını yaparak mücadeleye devam etmektir. Bu mücadele, dünyevî menfaatlardan uzak, iki parça basit ve sade bir elbise olan ihrama bürünerek ve sonunda da yeni doğmuş bir çocuk gibi saçları feda ederek tevazu içinde tüm dünyalıklarla araya mesafe koymak suretiyle yapılır.

1.6. Yeniden Diriliş ve Mahşerde Toplanma: Vakfe

Vakfe, bir duruş ortaya koymaktır. Müslüman, hayatın her alanında duruşunu muhafaza eden, sadece Rabbine boyun eğen, her türlü haksızlık ve zulüm karşısında dimdik durabilen kişidir. Arafât vakfesi haccın en önemli parçasıdır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) bunun önemini "Hac Arafattır."³⁵ hadisiyle ifade etmiştir. Yani Arafat'taki samimi duruş ve istikrar ortaya konulmadan hac eksik kalacaktır.

Hac, müslümanların yıllık olağanüstü, dinî, ilmî, diplomatik ve uluslararası kongresidir.³⁶ Hacılar bu kongreye katılan temsilciler, Arafat kongrenin yapıldığı yer, vakfe ise bu kongrede tüm dünya müslümanları adına bir karara varmaktır. Burada toplanan müslümanlar dertlerini doğrudan Yüce Allah'a arz etmektedirler. Dil-

³³ Şeriatî, *Hacc*, 63-69; Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 51-53.

³⁴ Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları 2008), 1/243.

³⁵ İbn Mâce, "Menâsik", 57; Tirmizî, "Hac", 57.

³⁶ Fikret Karaman, "Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar", *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 463; Ali Akpınar, "Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler", *Marife Dergisi*, 3/1, (2003), 98.

leri, renkleri, ırkları ve coğrafyaları hatta kültürleri farklı olan milyonlarca müslüman aynı ortak gaye için vakfeye dururlar. Burada dünya müslümanları tanışıp kardeş olduklarını ilan ederler.

Vakfede temsili olarak sunulan bir başka mana da iki parça sade beyaz örtüye bürünmüş milyonlarca insanın kefenleriyle yeniden dirilip ilahî huzurda hesap vermesidir. İnsanoğlunun dünyaya olan tutkusu çoğu zaman yanıltıcı olmakta ve ahiret hesaplarını yapma konusunda kişiyi gaflete sürüklemektedir. Vakfe, bu gafletin de tedavisini yaparak, Allah'a ait olduğumuzu ve yine O'na döneceğimizi ilan etmektedir.³⁷ Vakfe, dünya yolculuğunun son bulacağını ve yeni bir hayatın başlayacağını yakîni olarak hissetmektir. Ölümü tefekkür, kişiyi müslüman olarak ölmeye hazırlar. Neticede bu dünyada nihai gaye müslüman olarak ölmektir.³⁸

1.7. Nefisle Mücadele Etmek: Şeytan Taşlama

Şeytan insanlara yaptıkları hataları güzel gösterip, onları doğru yoldan saptırmak için sürekli çalışmaktadır.³⁹ Kul böyle bir tehlike karşısında daima tedbirli olmalıdır. Hacda şeytan taşlamanın anlamı, benliği ortadan kaldırmak suretiyle aklı ve iradeyi kullanarak şeytana ve bütün kötülüklere meydan okumaktır.⁴⁰ İbrahim (a.s.) ve ailesi misali ilahî emirlere karşı engel teşkil eden şeytana en güçlü şekilde mukavemet göstermektir. Şeytanı taşlamak, vesvese veren tüm olumsuzluklardan kurtularak onlardan uzak durmak, onlarla kalbî alakayı kesmek, her türlü cehalete son vererek onun yerine ilim ve irfanı ikame etmektir. Başka bir ifadeyle şeytana taş atmak, nefsin arzularını taşlamaktır.⁴¹ Temsili olarak yapılan bu taşlama ile her türlü gurur, kibir, mal, mülk, makam, şan, şöhrat ve kısaca insanı şeytanın oyuncağı yapacak her türlü günah taşlanmalı, onlardan uzaklaşılmalıdır. İnsan defalarca, gerekirse yetmiş defa şeytanı taşılayıp onu hayatından çıkarmalıdır. Buradaki taşların sayısı kinevî olarak çokluğu ifade ettiğinden, bundan sonraki hayatta şeytanla olan mücadele sürekli olarak devam etmelidir.

Şeytan taşlanırken, “Bismillahi Allâhu Ekber” (Allah'ın adıyla, Allah en büyüktür!) diyerek, O'nun rızasına ve korunmasına sığınmak esastır. Sembolik bir mana taşıyan taşlamayla aslında günahlarımızı, hatalarımızı, dünyevileşmiş aklımızı, şehvetimizi, gaflet ve zaaflarımızı taşlamış oluyoruz. Hayat bir sınav ve bir mü-

³⁷ el-Bakara 2/156.

³⁸ el-Bakara 2/132; Âl-i İmrân 3/102.

³⁹ el-Bakara 2/36, 268; Âl-i İmrân 3/155; el-Mâide 5/91; el-A'râf 7/20; el-En'am 8/48; Yûsuf 12/100; en-Nahl 16/63; el-İsrâ 17/53; Tâhâ 20/120; en-Nûr 24/21; en-Neml 27/24; el-Ankebût 29/38; Fâtır 35/6; ez-Zuhrûf 43/62; Muhammed 47/25; el-Mücadele 58/19; el-Haşr 59/16; en-Nâs: 114/4-5.

⁴⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

⁴¹ Hasan Kâmil Yılmaz, “Haccın Ruhu, Hac Menâsikinin Sembolik Anlamı,” *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015), 106.

cadeledir. Bunun için kovulmuş şeytanın şerrinden sonsuz rahmet sahibi olan Allah'ın merhametine sığınmak ve hayat boyu bu istikamet üzere kalmak en önemli gayedir.

1.8. En Değerli Olanı Feda Etmek: Kurban

Kurban Allah'a bağlılığın göstergesi olup, benlik ve arzuları Allah yolunda feda etmektir. Haccın en büyük gayelerinden olan şükürün îfâsı, kurban ibadetiyle bütünleşip en üst dereceye ulaşır ve haccın kabulüne vesile olur. Nitekim Allah için değerli olan kişinin takvâsı yani kurban kesmedeki amacıdır.⁴² “Her ümmet için, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine ismini ansınlar diye kurban kesmeyi meşru kıldı.”⁴³ âyetinden de anlaşıldığı gibi evrensel bir ibadet olan kurbanın gayesi ilahî rızayı elde etmektir.

Kurban, zikirin, şükürün, teslimiyetin, fedakârlığın ve kardeşliğin göstergesidir. Bu sebeple kurban keserken kişi en kıymetli olanı seçmelidir. Kâbil gibi davranırsa imtihanı kaybeder, ancak Hâbil gibi içten ve samimi olursa imtihanı kazanır.⁴⁴ İbrahim'in (a.s.) yaşlılık çağında Allah'ın ona armağan ettiği en kıymetli hediyesiydi İsmâil. İbrâhim misali fedakârlık gösterip İsmail'ini kurban etmeyi göze alan, Allah'ın sevgilisi olur.⁴⁵ Böylece Allah ona İsmail'in yanında İshak'ı da bir müjde ve bir ikram olarak verir.⁴⁶ Kişinin çocukları, ailesi, serveti, makam ve mevkisi onun İsmail'idir. Öyle ise insan Allah'ın verdiği sınırsızca nimetler karşısında kurban kesip Rabbine şükretmelidir.

2. Ahlâkî Olgunlaşma ve Şuur Açısından Hac

Hac ibadetinin temel gayelerinden birisi, insana bilinç ve şuur kazandırmak, onu tam anlamıyla kâmil ve olgun bir mümin düzeyine yükseltmektir. Mekke ve Medîne'de bulunan birçok kutsal mekân ve hatıra, hacca giden müminlerde bilinç ve şuura dönüşmekte ve ahlâkî anlamda kendilerini sorgulama ihtiyacı doğurmaktadır. Hacdan bahseden ayetlerin çoğunda buna işaret edilmektedir. Bu bağlamda âyet-i kerimelerde takva sahibi kişilerin davranışlarının övgüye layık olduğuna⁴⁷ ve Allah'ın, kendisine karşı gelmekten sakınanlarla beraber olduğuna⁴⁸ vurgu yapılmıştır. Bununla beraber hacda şehvet ve diğer her türlü kavga, öfke, dedikodu vb. günahtan sakınılması,⁴⁹ meşru yollarla rızık elde edilmesi,⁵⁰ enaniyet ve bencillikten

⁴² el-Hac 22/37.

⁴³ el-Hac 22/34.

⁴⁴ el-Mâide 5/27-30.

⁴⁵ en-Nisâ: 4/125.

⁴⁶ es-Saffât 37/112.

⁴⁷ el-Bakara 2/189.

⁴⁸ el-Bakara 2/194.

⁴⁹ el-Bakara 2/197.

⁵⁰ el-Bakara 2/198.

uzaklaşarak Allah sevgisinin üstün tutulması⁵¹ ve daha nice faydalara şahit olunması⁵² gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Bütün bu âyet-i kerimeler, haccın ahlâkî olgunlaşmayı sağlamada çok önemli bir yere sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Buna göre hac geçmişte işlenen hatalardan ders çıkarmak ve onlardan kurtulmak için kişiyi özü itibarıyla tertemiz olan fitrat yolunu tercih etmeye sevk eder. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Bir insan hacceder ve hac esnasında da kötü söz söylemez ve büyük günahlardan çekinir, küçük günahları işlemekte ısrar etmezse, o kimse günahlarından arınarak annesinden doğduğu günkü gibi hacdan dönmüş olur.”⁵³

İslâm dini yalnızca Allah’a ibadet etmeyi ve mahza ahiret için çalışma ayı değil hem dünya hem de ahiret konusunda dengeli bir hayat yaşamayı emretmektedir. Nitekim yüce kitabımız Kur’an’da Rabbimiz: “Allah’ın sana ihsan ettiği (servet ve zenginlik gibi) şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. (Bu imkânlardan ölçülü bir şekilde kendin de yararlan.) Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”⁵⁴ buyurmaktadır. Bu nazardan baktığımızda ibadetlerin maksadı kişiyi sadece ahiret için değil hem dünya hem de ahiret için ahlâkî olgunluğa ulaştırmaktır. Yine konuyla ilgili olarak hacca davet emrinden sonra yüce Allah: “Gelsinler ki kendilerine ait birtakım faydalara şahit olsunlar.”⁵⁵ buyurarak, hacca giden kişinin dünyevî/uhrevî birçok kazanımlar elde edeceklerini haber vermektedir.

Hac ibadeti iç içe geçmiş çok önemli hikmetlere sahip bir yolculuktur. Ali el-Kârî’nin “*Esrâru’l-Hacc*” isimli eserine atfen hac için beş çeşit yolculuğa dikkat çekilmiştir: Birinci yolculuk, insanın içine yani kalbine yaptığı yolculuk, ikincisi ahirete, ebedi hayatına yaptığı yolculuk, üçüncüsü kardeşlerine yaptığı yolculuk, dördüncüsü tevhid tarihine yaptığı yolculuk ve beşincisi ise kişinin Rabbine yaptığı yolculuktur.⁵⁶ Bu bakımdan hac asla sıradan bir seyahat olarak görülmemeli, bilinç ve şuuru en üst düzeyde tutmayı gaye edinen bir yolculuk olarak düşünülmelidir. Arafat’ta marifete, Müzdelife’de şura, Minâ ve Cemerat’ta muhabbete kavuşan hacı, hedy kurbanıyla da takvaya ulaşır. Hacılar sabır, mücadele, şükür ve zafer duygularıyla adeta şeytana üstün gelmenin zaferini kutlarlar.⁵⁷ Bu açıdan hacdaki her bir sembolik ibadetin belli bir anlam alanı ve kişiyi eğitip bilinçlendiren yönü vardır.

⁵¹ el-Bakara 2/200.

⁵² el-Hac 22/28.

⁵³ Buhârî, “Hac”, 4.

⁵⁴ el-Kasas 28/77.

⁵⁵ el-Hac 22/28.

⁵⁶ Mehmet Görmez, “Açılış Konuşması”, *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 27-28.

⁵⁷ Heyet, *Hadislerle İslam* (Ankara: DİB Yayınları, 1. Basım, 2013), 2/368.

3. İnsan Psikolojisi Açısından Hac

3.1. Hacca Hazırlık

Hacı adayları, hac için niyet ettiği andan itibaren maddi/manevi birtakım hazırlıklar yapmaya başlarlar. Manevi açıdan hacı adaylarının tutum ve davranışlarında birçok farklılıklar göze çarpar. İbadetlerde ziyadeleşmeler ve haramlardan korunmak gibi bazı konulardaki hassasiyetlerin gözle görülür şekilde arttığı gözlemlenir. Bununla beraber hacca gidecek kişilerde psikolojik anlamda müspet bir tefekkür, araştırma ve düşünce gücü oluşmaya başlar.⁵⁸ Bir müslüman açısından en önemli konulardan birisi de hacca giderken geride borç bırakmamak ve helallik dilemek suretiyle kul haklarından kurtulmaktır. Çünkü hac (kul hakkı hariç) insanı günahlardan arındırmak suretiyle anasından doğduğu günkü gibi tertemiz kılar.⁵⁹ Bu sebeple kul hakkının Allah tarafından affedilmeyen günahlar arasında zikredilmesi ve bizzat kulun helallik dileyerek o borçtan kurtulması, hac yolculuğuna çıkmadan önce kişiyi derin düşüncelere sevk etmektedir. Diğer yandan her şeyi geride bırakarak ve türlü zorlukları göğüsleyerek hac yolculuğuna çıkılması, bu ibadeti cihat yolculuğuna benzettirir. Fiili olarak cephede mücadele etmek üzere cihada çıkan müslümanlar, helalleşmek suretiyle memleketlerinden ayrılırlar. Bu yönüyle hac da bir cihat yolculuğudur.

Hac hazırlığı ve yolculuğu haşre olan benzerliği sayesinde kişiye ahiret bilincini kazandırmaktadır. Tasavvufta bu yolculuk ölüme benzetilmiştir. Hac hazırlığı yapan müslümanlar her alanda hak ilişkisi yaşadığı tüm insanlarla helalleşerek borçlarını öder, nafakasından sorumlu oldukları kişiler için tüm hazırlıklarını tamamlayıp gönül rahatlığıyla yola çıkarlar.⁶⁰ Hatta Kur'an'da geçen "Hac (ayları) bilinen aylardır."⁶¹ ifadesindeki "hac ayları" şeklindeki çoğul hali, haccın hazırlık dönemini de içine alan bir süreçtir. Hacı adaylarının, yolculuğa çıkmadan önce borçlarını ifâ edip dargın olduklarıyla helalleşmesi, kendisinin hacı olmaya hazır olduğu anlamına gelmektedir. Bu bireysel hazırlık aşamasındaki ruh hali, kişileri hacca hazırlamaktadır. Bu davranış biçiminin hac esnasında ve hacdan sonra da devam etmesi en büyük hediftir.⁶² İlahi davete icabetin yanında toplumun baskısı da hacının davranışlarını kontrol etmede etkilidir. Bu nedenle hacı, haktan sapmama, günah işlememe, iyilik yapma, haram yememe, günden korunma gibi toplumun ondan

⁵⁸ bk. Karaman, "Hacca Geleneksel İnanç ve Davranışlar", 455-467.

⁵⁹ Buhârî, "Hac", 4; Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *el-Câmi'u's-şâhih*. th. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts), "Hac", 438, 983.

⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/246-247.

⁶¹ el-Bakara 2/197.

⁶² Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", 228-229.

beklediği “hacılığını koruma” vazifesini büyük bir dikkatle muhafaza etmek zorunda olduğunu düşünür.⁶³

Hac ibadeti, hacdan önce yapılan hazırlık aşamasından başlayarak hacdayken yaşanan derin hisler ve kazanımlar ile hacdan sonra elde edilen kazanımları muhafaza etme gayreti sayesinde insan hayatını büyük oranda etkilemektedir. Hacca giden kişi bu ibadeti kemâl-i ihlâs ile ve Allah rızasını gözetmek gayesiyle bilinçli bir şekilde ifâ etmenin çabasında ve üzerine yüklenen yeni temsiliyet sorumluluğunun bilincinde olur. Hacılık vasfı ve kendisinden beklenen yeni sorumluluklar kişiyi hacdan sonra bir murakabe algısına sahip kılar ve onu günah işlemekten uzak tutar.

3.2. Tevbe

Tevbe, yapılan hata ve günahları terk edip pişmanlık duymak⁶⁴ ve onları tekrar işlememek üzere Allah’a söz vermek, İslâm’ın emir ve yasaklarına uymak suretiyle Allah’a sığınıp bağışlanma dilemektir.⁶⁵ Tevbe, ilk insan Hz. Âdem’den beri kulluğun bir göstergesi ve fitrat kanunlarının bir hakikati olarak uygulana gelmiştir. Bu sebeple tevbe gerçek bir kulluk için zorunluluk arz etmektedir.

Yüce kitabımız Kur’ân-ı Kerîm tevbe etmeye sürekli dikkat çekmiş ve samimi bir tevbe olarak nasuh tevbeyi tavsiye etmiştir.⁶⁶ Hz. Peygamber (s.a.s.) ise çokça bağışlanma talebinde bulunduğunu ifade etmek için bir rivayette günde yetmişden fazla,⁶⁷ diğer bir rivayette ise günde yüz defa⁶⁸ tevbe ettiğini söylemiştir. İnsan zayıf bir varlık olduğu için bazen günah işleyebilir. Ancak günahında ısrar etmez ve pişman olursa, sonsuz rahmet sahibi olan Allah’ın bağışlamasına mazhar olur. Nitekim “İnsanoğlunun hepsi günah işler. Günah işleyenlerin en hayırlısı ise (işlediği günaha pişman olup) tevbe edenlerdir.”⁶⁹ hadisinde buna dikkat çekilmektedir. Gerçek anlamda hac yapıp günahlarına pişman olan her bir mümin, anasından doğduğu günkü gibi tertemiz bir şekilde fitratına dönmüş olur.⁷⁰

Yapılan araştırmalar hac sonrasında insanların çoğunlukla tevbelerine bağlılık gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Mesela hac sonrasında beş vakit namazlara daha fazla riayet edildiği, nafile namazlar ve oruçlarda artışlar olduğu, cami ve cemaate devamlılığın arttığı, Kur’an öğrenme, zekât/sadaka verme isteğinin arttığı, dua ve zikirlerle daha çok önem verildiği, içkinin tamamen terkedildiği, sigara içme

⁶³ Ahmet Onay, “Hac ibadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları”, *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 475.

⁶⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 169.

⁶⁵ Hûd 11/3.

⁶⁶ et-Tahrîm 88/8.

⁶⁷ Buhârî, “Deavât”, 3.

⁶⁸ Müslim, “Zikr” 42; Süleyman b. el-Eş’as Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabiyye, ts.), “Vitr” 26.

⁶⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 30.

⁷⁰ Buhârî, “Hac”, 4.

oranlarının azaldığı, gıybet, israf, dedikodu, yalan, küskünlük gibi dinen kerih görülen davranışlarda büyük bir azalma olduğu ve akraba ziyaretlerinin arttığı tespit edilmiştir.⁷¹ Kişiyi hacda tevbe etmeye sevk eden en önemli hususlardan biri de ölüm korkusu ve ahiret hayati ile ilgili kaygılardır.

3.3. Dua

Dua, Allah ile iletişim kurmak, onunla konuşup talepte bulunmak, gücü sınırsız olan yüce bir kuvvete başvurmak⁷² ve fani bir varlık olduğunu fark edip bunu sözlü ve fiili olarak itiraf etmektir. Dua ibadetin özüdür.⁷³ Duaya açılan kalpten daha büyük bir kapı yoktur. Onun sayesinde ruhlar Allah ile tanışır, varlık aslına döner. İnsan ile Allah arasındaki münasebeti sağlayan en önemli yol duadır. Hac yolculuğu bir öze dönüş olup, bu dönüş dua ve tevbe ile olgunlaşmaktadır.

Kâbe'nin inşasını tamamlayan İbrahim (a.s.) ve oğlu İsmail (a.s.) Allah'a dua ederek yaptıkları hizmetin kabul edilmesini istemişlerdi.⁷⁴ Hacca giden her Müslüman da yaptığı amelin kabul edilmesini isteyerek dua etmektedir. Hacı adayları bu ibadete niyet ettiği andan itibaren dilini ve gönlünü duaya alıştırmakta ve "hayırlısı olsun", "inşallah" gibi dua cümlelerini günlük hayatta daha çok zikretmeye başlarlar.

Yapılan araştırmalarda hacıların en çok yaptıkları duaların içerik olarak "sağlık, mutluluk, hayırlı evlat, iş-güç rastlığı, aile huzuru, affedilmek/bağışlanmak, İslâm âleminin birlik ve beraberliği, başarı, helâl kazanç" gibi konularda olduğu tespit edilmiştir.⁷⁵ Kültürümüzde yaygın bir gelenek ve dini hassasiyet haline gelen hacı uğurlama törenlerinde de hacı adaylarından en çok talep edilen şey duadır. Bu konuda da insanlar en çok çocukları, aile huzurları ve diğer sıkıntıları için dua talep etmekte, Peygamber Efendimize (s.a.s.) selam göndermektedirler.

Hacı adayları hac kuralarının çekildiği andan itibaren duayı çoğaltır, hac seminerlerinde verilen eğitimlerde dualar ve zikirler öğrenirler. Diyanet İşleri Başkanlığı ve diğer organizasyonlar tarafından hacılara dua kitapları gönderilerek, hacının kutsal iklime hazırlanması sağlanmaktadır. Bu seminerlerde hac ibadetinin yanında çeşitli dualar, tekbir, tesbih ve telbiye öğretilmektedir. Hacı adayı ihramını giydiği anda dua ve telbiyelerle münacata başlar. Sonra hacca veya umreye niyet eder. Her niyet bir duadır. İhramlı olduğu sürece telbiye ve zikirlere devam eder.

⁷¹ Mehmet Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 149-156; Mustafa Koç, "Hac Psikolojisi II: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması", *SÜİFD*, 15/28 (2013), 197-199.

⁷² Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâr Sâdr, 3. Basım, 1414), 14/257.

⁷³ Timizi, "Dua", 1.

⁷⁴ el-Bakara 2/127.

⁷⁵ Mustafa Koç, "Hac Psikolojisi I: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması", *SÜİFD*, 15/28 (2013), 73; bk. Faruk Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 237.

Kâbe'yi gördüğü anda telbiye okumayı bırakır ve niyet ederek tavaf halkasına katılır. Bazen bu esnada dil tutulur, içten gelen gözyaşları dökülür. Dökülen her bir gözyaşı tanesi duadır. Her şavtta ve Kâbe'nin her köşesinde bolca dua edilir. Tavaf dua ile bitirilir. Makâm-ı İbrahim'in gerisinde huzurla ve huşu ile iki rekât namaz kılınır ve tekrar dua edilir. Zemzem içerken, Safâ-Merve'ye yönelirken, sa'y yaparken, hervelede koşarken dilini duasız bırakamaz. Arafât'a çıkarken başka duygular yaşamaya başlar. Affin zirvesi, Âdem babamızın duasının kabul edildiği ve Vedâ Hutbesi'nin derin mesajlarının yeryüzünü aydınlattığı mekândır Arafât. Artık affedilebilmek için duayı çoğaltma zamanıdır. Ve dönüş yolculuğunda Müzdelife'den Minâ'ya dualarla akmaktadır müminler. Şeytanı taşlarken dahi duasız olmaz. Kurban keserken İsmail'i düşünmemek olmaz. İşte haccın ana gayelerinden olan Allah ile kul arasındaki ilişkinin seviyesini samimiyetle yapılan dualar belirler.

3.4. Mahşerî Prova

Hac, mahşere benzerliği ile ahiret hayatını hatırlatan ve ona hazırlanmayı sağlayan bir ibadettir. Zira insanların ihramlı olarak beyazlar içerisinde, toplu halde bulunmaları onlara yeniden dirilişi hatırlatmaktadır. Hac yolculuğuna çıkmak isteyen kişi, çevresiyle helalleşir, hak hukuklarına riayet eder, eşini dostunu, malını mülkünü geride bırakarak mutluluk ve hüznün karışımı gözyaşlarıyla yola koyulur.

Hacca giden her müslüman dünya gözüyle Allah'ı göremese dahi, O'nun kendisine isnad ettiği Beyt'ini görebilmekte, gönlüyle Beyt'in sahibini tefekkür etmektedir. Her bir hacı kefen misali ihramını giymiş milyonlarla beraber bir aradadır. Artık o bir ölü misali hiçbir canlıya zarar vermemeli, her türlü dünyevî zinet ve süslerden uzak kalmalı, içindeki kin ve nefreti yok etmelidir. Hesap sırasında bekler gibi kalabalıklar içinde sıra beklemelidir. Statüleri ne olursa olsun bu kefeni/ihramı giyen herkes eşittir artık. Burada alınan eğitim dünyevî ve uhrevî bütün sorumlulukları yerine getirmek için çok büyük önem taşımaktadır.

İhramla ölüm tadılır, Arafat'ta diriliş ve mahşer gerçekleşir. İhramlı müslümanlar ölmeden ölümü ve manevi dirilişi aynı anda tatmış olurlar. Onlar ilahî iradeye teslim olduklarını tescillemiş olurlar. Şimdiye kadar kıymetli olan her şey, yani mal, makam, milliyet gibi beşerî elementler, ihramın rengi ve tevazuu içinde kaybolup gitmiştir.⁷⁶ Bu diriliş provası, bundan sonraki hayatta ruh beden bütünlüğü içerisinde gerçek dirilişlerin oluşmasına vesile olacaktır.

Hacda karşılaşılan hiçbir farklı ırk, renk ve statü, mahşer günü için bir ayrıcalık oluşturmaz. Asıl ayrıcalığın Allah'a adanmış gerçek bir kulluk olduğunu fark edebilmek önemlidir. Bu durum, normal hayatta belki de çokça yanıldığımız konuların başında gelir. Hacda yaşanan bu mahşerî prova, gerçeklerin daha farklı olabileceği kanaatine ulaştırır insanı. Arafat'tan ve Müzdelife'den mahşerî bir kalabalıkla

⁷⁶ Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 29.

akın eden hacılar, âdeta hesap vermiş ve ilahî rahmet sayesinde kurtuluşa ererek sevinçle cennete koşmayı temsil etmektedirler.

3.5. Duygu/Etki

İbadetler Allah ile kul arasındaki en önemli iletişim yollarıdır. Bu yönüyle hac ibadeti kişiyi en çok etkileyen, onu Rabbine yaklaştıran ve ondaki cevheri, potansiyeli en çok harekete geçiren bir ibadettir.

Hac ibadeti insana tarifi mümkün olmayan birçok duygu yaşatmaktadır. İnsan bazen rabbine karşı aşırı bir şevk, bir heyecan duyar ve duygulanır. Kulun bu heyecanını giderebilecek ve bizzat Allah'ın nişanelerini görerek onu tatmin edecek olan ibadet hacdır.⁷⁷

Hac, kişiye hicret duygusu yaşatmaktadır. Hacca gitmek üzere yola çıkan mümin, derin bir özlemle yakınlarına sarılarak ayrılır. İhramını giydiği anda, ölüm gerçeğini daha yakından hissetmeye başlar. Hiçbir canlıya zarar vermeden ihram yasaklarını koruması, hayatın, yaşamının ve tüm canlılara saygının kıymeti içindir. Dünyanın dört bir yanından gelmiş müminlerle aynı ortamı paylaşması, İslâm kardeşliğinin engin duygularını yaşatmaktadır. Bütün renklerin ve cinsiyetlerin aynı gaye ile belli bir ahenk içinde kulluk yarışında bulunmaları, yüce yaratıcının yaratma sanatındaki kudreti ve azameti tefekkür etme bilincine ulaştırır.

Yıllarca hac için maddi imkânlarını biriktirmiş, vakti zamanı gelsin diye beklemiş her bir Müslüman burada özlemle hayal ettiği Kâbe'ye dokunmanın en derin duygusunu yaşamaktadır. Çağımızın en belirgin hastalıklarından olan dünyevî kaygılar yerine ruh dünyasını özlem, huzur, güven ve teslimiyet sarar.

Kutsal topraklara giden her mümin, hayatın bütün stres ve yorgunluğunu unutarak âdeta kendini yeniden keşfetmektedir. Nitekim bazı psikiyatristler, özellikle stres ve kalabalıklar arasında yalnızlık psikolojisine kapılan hastalarına hac ve umreyi tavsiye ederek, bu yoğun duygu atmosferi içinde huzur bulmalarına yardımcı olmaktadır. Bir anlamda hac ve umre sayesinde dinî motivasyonlar devreye girerek, bireyin dinî hayatına bütünüyle bir dinginlik kazandırılmaktadır.⁷⁸

Hacca giden kişilerde hac esnasında ve sonrasında huşu ile ibadet etme duygusu gelişmektedir. Hac ibadeti esnasında hacının ruh halini etkileyebilecek dış etkenlerin tesiri en alt seviyededir. O güne kadar yaşadığı ortamda bulunan birçok dünyevî etken hac esnasında asgari düzeye indiği gibi, oradaki ortamın sağladığı atmosfer de kişiyi motive edip âdeta hastalık ve dertlerini unutarak daha çok huşu ile ibadet etmesini sağlar.⁷⁹

⁷⁷ Şah Veliyullah, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, 1/142.

⁷⁸ Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", 236, 238.

⁷⁹ Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", 229; Karaman, "Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar", 463.

Hac kişiye tarih duygusu yaşatmaktadır. Mekke ve Medîne bölgesi, Hz. Âdem, Hz. Havvâ, Hz. İbrâhim, eşi Hz. Hâcer ve oğlu Hz. İsmâil ile İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s.), onun ev halkı ve ashâb-ı kirâmın hatıralarıyla doludur. Dolayısıyla bu topraklara yolculuk yapan her mümin, geçmişe giderek bu tarihî duyguları yaşamış olur.

Hac sonrasındaki sohbet ve konuşmalarda genellikle “hac hatıraları” zikredilerek özlem giderilir. En güzel arkadaşlıklar hacda kurulur. Bu nedenle hac arkadaşlığı duygusu, belki de haccın kendisi gibi ömrün sonuna kadar devam eden bir duygudur. Çoğu zaman burada kurulan dostluklar “hac arkadaşları toplantısı” veya “ev ziyaretleri” şeklinde devam eder.

Hac kişiye affedilme duygusu yaşatmaktadır. Bu nedenle hacılar hacdan sonra mümkün olduğunca ibadetleri çoğaltarak günahlardan korunmaya çalışmaktadırlar. Affedildikten sonra tekrar günaha bulaşmamaya çalışmak, bir anlamda haclılığı korumaktır.

Hac insandaki sabır ve tahammül duygusunu geliştirir. Büyük kalabalıkların oluştuğu bu ibadet esnasında zorluklar sabırla aşılmakta, kavga ve tartışmalara girişmeden her türlü problemler tahammülle karşılanmaktadır. Bunun yanında ilahî rahmetin bolluğu, şükür, yardımlaşma, tevazu gibi birçok duygunun oluşmasına vesiledir. Bu duygu yoğunluğu hacdan sonra özlem, heyecan ve rüya görme şeklinde devam eder.

3.6. Sabır

Sabır, tahammül göstermek, zor olanın üstesinden gelebilmektir.⁸⁰ Sabır, duyarsız kalmak değildir. Bir anlamda insanın kendisini kontrol edebilmesi ve ilahî rızaya sığınmasıdır sabır. Gerek dinin koyduğu emir ve yasakları yerine getirmek ve gerekse musibetler karşısında dayanıklılık göstermek, kişiyi irade bakımından güçlü kılmaktadır. Her ibadetin kendine özgü bazı zor tarafları vardır. Namaz, oruç, zekât ve diğer ibadetler gibi hac da belli kuralları olan bir ibadettir. Hem sağlık açısından hem de mal bakımında önem taşıyan hac, ibadetler arasında en zor olanıdır. Dolayısıyla en çok sabra ihtiyaç olan ibadet, hac ibadettir. “Sabır hacı sabır!” ifadesi hemen hemen hacca giden her bireyin duyduğu ve hac sonrası anılarında zikrettiği bir ifadedir.

Türkiye’de hacca yazılan her Müslümanın yıllarca hac sırası beklemesi, başlı başına sabır gerektiren bir durumdur. Hac seminerlerinde en çok hacdaki zorluklar anlatılarak daha gitmeden önce sabır motivasyonu sağlanmaya çalışılır. Peygamber Efendimiz’in (s.a.s.) haccın hükmü konusundaki Arafât vurgusundan ilham alarak,

⁸⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 169; Muhammed Şerif el-Cürçânî, *Kitabu't-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983), 131.

“Haccın ruhu sabırdır.” demek doğru olsa gerek. Çünkü sabretmeden bu ibadeti kâmil manada tamamlamak ve onun lezzetine varmak mümkün değildir.

Sabır aynı zamanda Peygamberlerin büyük imtihanlarından. Cenâb-ı Hak başına gelen hastalık ve diğer imtihanlara sabrettiği için Hz. Eyyûb’ı (a.s.) “O ne güzel kul!”⁸¹ diyerek övmüştür. Hz. Mûsâ İsrailoğullarına; “Allah’tan yardım dileyin ve sabredin”⁸² buyurmuştur. Yıllarca Hz. Yûsuf’un özlemiyle yanıp tutuşan Yâkûb (a.s.) “Artık bana düşen güzel bir sabırdır.”⁸³ demiştir. Lokman (a.s.) oğluna “Yavrucuğum! Başına gelebilecek her belaya sabırla katlan.”⁸⁴ diyerek tavsiyede bulunmuştur. Hz. İbrâhim’in hayatı başlı başına bir mücadele örneğidir. Yine Hz. Peygamber Efendimiz’in bütün hayatı mücadele ve sabırla geçmiştir. Bu nedenle hacı adaylarına sabrın önemini misallerle anlatmak ve bu bilince ulaşmalarını sağlamak gerekir.

Havalimanlarında, otobüste, asansörde, yemekhanede ve diğer alanlarda bazen uzun süre beklemek gerekebilir. Bütün bunlar da aslında haccın bir parçasıdır. Çünkü hac bir eğitimidir ve bu eğitimde sabır ve tahammül derecelerimiz ölçülmektedir. İbadete devamlılıkta, uykuyu azaltıp malayaniyi terketmede, dilimizi günah sözlerden korumada, şehvete, şeytana karşı nefsimizi korumada ve tavaftan sa’y’a, Arafat’tan Müzdelife’ye, Minâ’dan Cemerât’a varıncaya kadar her bir adımda sabredip bu büyük sınavı başarmanın yollarını aramalı insan. “Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah’tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir.”⁸⁵ âyet-i kerîmesine göre, sabreden kişi Allah’ın yardımına mazhar olur.

4. Müslümanların Birliği Açısından Hac

Müslümanlar açısından yıllık yoğun katılımlı olağan üstü bir kongre olma anlamını taşıyan hac ibadeti, başka hiçbir ibadette olmayan özellikler taşımaktadır. Vakti, zamanı ve esasları itibarıyla bir yıl önceden planlanmış, katılımcıları herhangi bir statü gözetilmeden müslüman olma kimliğiyle belirlenmiş, her bir katılımcının kendi ülke ve memleketinin temsilcisi olduğu bir kongredir. Bütün müslümanlar potansiyel olarak bu kongrenin aday üyesidir. Burada sergilenen birlik ruhuna yeryüzünün başka hiçbir yerinde rastlamak mümkün değildir.

Yaşadığımız dünyada müslümanların en büyük problemlerinin başında savaşlar, parçalanmışlıklar, ihtilaflar, mezhepsel, siyasi ve etnik ayrışmalar ve buna bağlı olarak yaşanan katliamlar, göçler ve sürgünler gelmektedir. Bu durum karşısında pratikte uygulanabilir çözümler üretmek önemli bir görevdir.

Kuşkusuz hac zamanında dünyanın dört bir yanından gelen müslümanlar arasında birlik ruhunu muhafaza etmek haccın en büyük maksatlarından birisidir.

⁸¹ Sâd 28/44.

⁸² el-A’râf 7/128.

⁸³ Yûsuf 12/18.

⁸⁴ Lokman 31/17.

⁸⁵ el-Bakara 2/153.

Hac sayesinde müslümanlar arasında istişare, yardımlaşma, tevhid esası etrafında bir olma duygusu gelişmekte ve daha birçok kazanım elde edilmektedir.⁸⁶

Hac için her yıl Suudi Arabistan'a milyonlarca müslüman gitmektedir. Bunlar arasında devlet adamları, ilim adamları, bürokratlar, siyasetçiler, kanaat önderleri, tüccarlar ve daha birçok statü ve meslek sahibi kişiler bulunmaktadır. Bu büyük potansiyel gücü ve ortamı Mekke'den başka hiçbir yerde ve hac dışında oluşturmak mümkün değildir. Bu sebeple haccın hikmetine uygun olarak ümmetin birlik ve bütünlüğünün korunması açısından bu kongreyi çözüm üreten bir yapıya kavuşturmak gerekmektedir. Ümmetin sorunlarını çözme hususunda İslâm Ülkeleri İşbirliği Teşkilatı'nın insiyatif alması sağlanmalı veya bu hizmeti daha aktif olarak yürütecek başka teşkilatlar oluşturulmalıdır.⁸⁷ Bu bağlamda yıllık ortak evrensel kararlar alınmalı ve problemlerin çözüme kavuşturulması için kollektif şuur oluşturulmalıdır. Özellikle Harem topraklarının ümmetin ortak değeri olarak görülmesi ve gerektiğinde bu çerçevede yönetilmesi ve siyasi tartışmalar sebebiyle müslümanların bu ibadetten mahrum bırakılmaması önemsenmesi gereken bir konudur.

Günümüz çağdaş insanının en büyük problemlerinden birisi de "kalabalıklar içerisinde yapayalnız olma" halidir. Aşırı bireyselleşmenin bir sonucu olan bu durum, stres, huzursuzluk, bunalım hatta intiharlara bile sebep olmaktadır. Hac ibadeti ise kişiyi sadece Allah'a değil, aynı zamanda diğer insanlara da yaklaştırarak bu bireyselleşme hastalığını tedavi etmekte ve diğer insanlarla birlikte aynı ortamı paylaşmanın huzur ve güvenini yaşatmaktadır.⁸⁸ Ali Şeriatî'ye göre insanlar hacci bilmeden önce âdeta insan olma özelliklerini yitirmişlerdi. Güç, servet, kabîle ve ırk gibi kavramlara yükledikleri farklı manalarla kendilerinden kopmuşlardı. Hac sayesinde insanlık âlemi kendini yeniden keşfetti. Birbirlerini tek bir fert olarak algılamaya başladılar.⁸⁹

Hac ibadeti sayesinde aynı gayeye odaklanmış müslümanlar, aynı Allah, aynı Peygamber, aynı kitap gibi ortak değerleri sayesinde ümmet olma bilincine ererler. "Hepiniz Allah'ın ipine (Kur'ân'a) sınımsız sarılın ve tefrikaya düşmeyin."⁹⁰ âyetinden ilham alarak müslümanlar arasındaki din kardeşliği duygusunu güçlü tutma fırsatını elde ederler.

⁸⁶ Saîd b. Ali el-Kahtânî, *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre fi'l-İslâm fi Davi'l-Kitâb ve's-Sünne* (el-Kasb: Merkezu'd-Da've ve'l-İrşâd, 2. Basım, 2010), 69.

⁸⁷ Mukadder Arif Yüksel, *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki* (Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2019), 123-124.

⁸⁸ Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", 227.

⁸⁹ Şeriatî, *Hacc*, 29.

⁹⁰ Âl-i İmrân 3/103.

5. Müminlerin Eşitliği Açısından Hac

İslâm'ın koyduğu esaslar, tüm insanların hak ve menfaatlerini korumaya almaktadır. İnsanı üstün kılan temel nitelik, onun Allah'a olan bağlılık derecesidir.⁹¹ Soy sop ya da etnik farklılıklar bir üstünlük ölçüsü değildir. Nitekim Allah Resûlü'nün (s.a.s.) Vedâ Hutbesinde vermiş olduğu mesajların önemli bir kısmı, insanların eşit olduklarına yönelik mesajlardır. “Ey İnsanlar! Kanlarınız ve mallarınız tıpkı bu şehrin kudsîyeti gibi hürmete layık olup onlara dokunmak birbirinize haramdır. Kadınlar hakkında Allah'tan korkunuz. Nitekim siz onları Allah'ın bir emaneti olarak aldınız.”⁹² vurgusu, çağlar üstü mesajlar içermektedir. Hiçbir inanç ya da ideolojide olmayan bu üstün mesajlar, İslâm dininin ana konuları arasında yer almaktadır.

İslâmdan önce Kureyş halkı kendilerini daha üstün ve imtiyazlı sayarak Arafat yerine Müzdelife'de vakfe yaparlardı.⁹³ İslâm dinine göre ise herkes ibadetlerde eşit sorumluluklar taşımakta olup ilahi rahmetten aynı oranda istifade etme hakkına sahiptir.

Hac ibadetinin ifasında müslümanların eşit ve kardeş olduklarını gösteren çok misaller vardır. Mesela ihramın sadeliği, yasaklar ve cezalar herkes için aynıdır. Burada model, marka veya etiket yoktur. Kimse imtiyazından dolayı farklı davranamaz veya başkasını ibadetten engelleyemez.⁹⁴ Yaş, cinsiyet, statü, eğitim, renk, ırk, fikri ya da siyasi görüşü ne olursa olsun herkes aynı haklara sahiptir. Zenginlik veya fakirlik, makam mevki, soy-sop bir ayrıcalık sebebi değildir.

“Kâbe ve çevresi için kullanılan Harem tabiri, bölgedeki bütün ilişkilerin Allah'ın emir ve yasaklarına saygı esasına göre düzenlendiğini, başta insan olmak üzere ağaç ve bitki örtüsünden hayvanlara kadar bütün varlıkların değerli olduklarını ve ilâhî koruma altına alındığını ifade eder.”⁹⁵ Hacda kazanılan bu hassasiyet, kişiye hayatın tamamında “değer verme” anlamında bir duyarlılık sağlar.

Hac ibadeti için ortak bir amaçla bir araya gelen müslümanlar yaş, cinsiyet, vatan ve statü farklarına rağmen yalnızlık duvarlarını aşarak birlik ruhu oluşturmaktadırlar. Burada en çok göze çarpan husus, din kardeşliğinin, anlayış ve kaynaşma duygularının adeta zirveleşmesidir. Özetle hacda elde edilen eğitim ve verilen mesajlardan birisi de tüm insanların Allah'ın yaratma sanatının bir eseri oldukları ve Allah katında insan olarak eşit haklara sahip buldukları gerçeğidir.

⁹¹ Hucurât 49/13.

⁹² Müslim, “Hac”, 149.

⁹³ Dursun Ali Şeker, “Müzdelife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/239.

⁹⁴ el-Hac 22/25.

⁹⁵ Görgün, “Hac”, 14/398.

6. Tarih Bilinci Açısından Hac

Haccın yaşandığı topraklardaki tarih, insanlığın kadim geçmişiyle eşdeğerdir. Arafat'ta gerçekleşen vakfe, bir anlamda Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın tanışmasına yeniden tanık olmaktır.

Mekke'de Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. Hâcer, Hz. Muhammed ve daha nice şahsiyetlere ait tarihi izlerle karşılaşmaktadır. Burada âdeta her adım tarih ve hatıralarla doludur. Kâbe'ye yüzünü süren her müslüman, onu ilk inşa eden Hz. İbrâhim'i hatırlar. Makâm-ı İbrâhim'i seyre dalan her mümin büyük bir mucizeye şahit olur. Haceru'l-Esved'e dokunabilmek için olağanüstü çabalayan kişi, Rabbine biat üzere ahdini yenileme ve cennetten bir parçaya dokunabilme telaşında olur. Safâ Merve'de tavaf yapan, Hz. Hâcer annemizi ve İsmail'i (a.s.) hatırlar. Kana kana zemzemden içen her kul, Allah'ın sonsuza kadar akacak olan rahmet pınarlarına şahit olur. Minâ'da şeytan taşıyan ve kurban kesen her hacı, İbrâhim ailesinin cesaret, fedakârlık ve büyük mücadelesine şahit olur. Hatta Müzdelife bölgesinde bulunan Muhassir vadisinden geçerken, Kâbe'yi yıkmak üzere gelen Ebrehe ordusunun Allah'ın azameti karşısındaki yok oluşunu tefekkür eder insan. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) dediği gibi hac ibadeti zaman itibarıyla ilahî nimetlere ulaşmış peygamberlerin, salihlerin, sıddıkların ve şehitlerin hallerini bize hatırlatan önemli tarihi bir ibadettir.⁹⁶

Hacda insanı tarihe götüren duygulardan biri de Hz. Muhammed Efendimizin yaşadıklarıdır. Mekke, Medîne, Hudeybiye, Arafât ve daha birçok yerde tarihin derinliklerinde kaybolur insan. Nur dağındaki Hirada vahyin inişine, Sevr dağında hicretin inkılabı dönüşüne şahit olur hacılar. Mescîd-i Harâm'ın her noktasında O'nu tefekkür eder. Yanı başındaki Kâbe'de ibadet edemeyişini, hicret edip Medîne'ye gitmek zorunda kalışını, yıllar sonra Mekke'nin fethiyle gönülleri fethedip Kâbe'yle hasret gidermesini hatırlar.

Mekke'de Allah Resûlü'nün "Ne güzel kabristandır." dediği, Ehl-i beytin ve sahabenin medfun bulunduğu Cennetü'l-Ma'lat (Mualla), Vedâ Hutbesi'nin mesajlarının yeryüzüne yayıldığı Arafât, Vedâ Haccı'nda Allah Resûlü için çadır kurulan yer olarak Minâ'daki Mescîd-i Hayf, Akabe biatlarının yapıldığı mekânlar, Mekke'nin fethini kolaylaştıran zorlu Hudeybiye, mîkât yerleri ve daha pek çok mekân, hacıları âdeta Peygamber Efendimiz'in zamanına götürmektedir.

Medîne'ye giderken Allah Resûlü'nün yalın ayak, yorgun ve hüznü dolu duygularla yürüdüğü hicret yoluna şahit olur hacılar. İlk Cuma namazının kılındığı Rânûnâ, temeli takvâ üzere kurulan Kubâ Mescidi, ilmin ve İslâm'ın merkezi olan Mescîd-i Nebevî, Hücre-i Saâdet ve Ravza-i Mutahharâ ile çok derin duygulara tanık olurlar. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ailesinin ve arkadaşlarının bulunduğu Cennetü'l

⁹⁶ Şah Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, 1/141.

Bakî, hazinli bir hikâye olan Uhud ve okçular tepesi, bayram namazlarının kılındığı Mescîd-i Ğamâme, kiblenin değişmesine şahit olan Mescîd-i Kibleteyn, Hendek sa-vaşının izleri ve daha nice tarihî gerçekler hacıları oldukça etkilemektedir.

Bu kutsal yolculukta sahabenin yanı sıra Osmanlı döneminde yapılmış nice eserler hacıları tarihin derinliklerine götürmektedir. Kâbe’de bulunan revaklar ve altınoluk,⁹⁷ Medîne’de Sultan Abdulhamit Han tarafından yaptırılan tren istasyonu, hacıları oldukça etkilemektedir. Bununla beraber Mescîd-i Nebevî’nin içindeki pek çok hizmet Osmanlı izlerini taşımaktadır.⁹⁸ Bütün bu tarihe mal olmuş gerçekler hacılar nezdinde Hz. Âdem’den son elçi Hz. Muhammed’e ve oradan da günümüze ka-dar önemli bir tarihî bilinç meydana getirmektedir.

7. İşlevsellik Açısından Hac

Hac ibadeti, Hz. İbrâhim’den beri hatta bazı kaynaklara göre Hz. Âdem’den bugüne devam eden evrensel ilkelere ve niteliklere sahip bir ibadettir. Tarihin belli dönemlerinde Kâbe’de putperestlik yaygınlaştığı halde hac ibadeti⁹⁹ ve Kâbe’ye yö-nelik tazim ve hürmet devam etmiş,¹⁰⁰ Kâbe’deki görevler belli kabileler tarafından sürdürülmüştür.¹⁰¹ Câhiliye döneminde dahi hac ibadeti bu şekilde gerçekleşmiş, an-cak pratikteki uygulama biçimi tevhit zemininden saparak putperestliğe kaymıştır.

Yaşadığımız çağda dünyanın bütün bölgelerindeki müslümanlar tarafından hacca duyulan ilgi artmaya devam etmektedir. Özellikle ekonomik imkânların art-ması, ulaşımın kolay hale gelmesi ve buna bağlı olarak zaman tasarrufunun sağlan-ması hac ibadetine duyulan rağbeti artırmıştır. Ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından her yıl belli bir kota ve plan dâhilinde hac/umre programlarının yapıl-ması, meselenin kurumsal yönden de çok önemsendiğini göstermektedir.

2020 yılının başında ilk olarak Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıktığı tespit edilen ve oradan da tüm dünyaya yayılan Covid-19 (Korona) virüsü sebebiyle Suudi Arabistan makamlarınca 27 Şubat itibarıyla tüm umre turları iptal edilmiş ve hac için Suudi Arabistan’da ikamet eden vatandaşların dışında ülke sınırları haricinden hiçbir hacı adayı alınmamış, sadece sınırlı sayıda kişiyle mesafe kuralına uygun bir tavaf düzeni içerisinde Kâbe ziyaret edilerek hac yapılmıştır. Esasen Suudi Arabis-tan’da ilk vaka 2 Mart 2020 tarihinde Katif şehrinde ortaya çıkmıştır. Diyanet İşleri

⁹⁷ bk. Ahmet Özel, “Altın Oluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınlar, 1989), 2/537-538.

⁹⁸ Geniş bilgi için bk. Necati Öztürk, *Hicaz Albümü* (Ankara: DİB Yayınları, 11. Basım 2013), 9-159.

⁹⁹ Müşriklerin hac ibadeti, hicretin dokuzuncu yılına kadar devam etmiştir. bk. İbrahim Saylan, “Hacc-ı Ekber Günü Hakkında Şârihlerin Yaklaşımları” *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Tem-muz/2022), 572; Saylan, *Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Esbâb-ı Vürûd*, 81.

¹⁰⁰ bk. Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye* (byy.: Turasu’l-İslam, ts.), 1/143.

¹⁰¹ bk. Hamidullah, “İslamda Hac”, 134-135.

Başkanlığı'nca bir dizi tedbirler alınarak bu tarihten itibaren umrecileri almaya giden uçaklarda sağlık personeli bulundurulmuş, salgını önlemek için Sağlık Bakanlığı'nca yeni bir süreç başlatılarak 14 günlük karantina uygulamasına geçilmiştir.¹⁰²

Tarihte her ne kadar belli dönemlerde Kâbe ziyaretleri yasaklansa da kitlesel olarak müslümanların çok fazla rağbet gösterdikleri böylesi bir dönemde yaşanan bu kısıtlama, dünya müslümanlarını oldukça etkilemiştir. Bu süreç müslümanlar açısından çok vahim bir durum olarak görülmüş, hatta kıyamet senaryoları konuşmaya başlanmıştır.

Suüdi Arabistan Hac ve Umre Bakanlığı'nın resmî web sitesine dayandırılan bilgilere göre hastalıklar, salgınlar, siyasi olaylar, felaketler, yol güvenliği ve iktisâdi sebeplerle tarihte yaklaşık 40 hac sezonunda hac yapılamamıştır.¹⁰³ Bu dönemlerden bazılarını şu şekilde zikredebiliriz:

Ebrehe saldırısı (Fil vakası): Miladi 570 yılında Kâbe'yi yıkmak için gelen Ebrehe ordusuna karşı şehir halkı Mekke'yi terk ederek o yıl hac yapamamışlardır.

Karamita Katliamı: Gulat-ı Şia'dan olan bir grup, hac şeaîrinin câhiliye şîârı ve putlara ibadet türünden olduğuna inanarak hicri 317 miladi 930 (8 Zilhicce)'de katliama girişmiş, 30 binden fazla hacı adayının öldürüldüğü ve zemzem kuyusunun kapatıldığı bu olaydan sonra on yıl kadar hac ibadetinin yapılmadığı kaynaklarda yer almıştır.

Vebâ Salgını: Hicri 357 tarihinde El-Mâşiri diye bilinen bir salgın sebebiyle hac yolculuğunda bulunan birçok insan ölmüş, Mekke'ye ulaşabilenlerin büyük çoğunluğu da haclarını eda ederken vefat etmişlerdir.

Pahalılık: Hicri 419'da meşrik veya Mısır ehli pahalılık nedeniyle haccedememişlerdir.

Güvenlik: Hicri 429 yılında tüm İslâm coğrafyasında müslümanları karışıklığa sevk eden olaylar olmuş ve Mekke'ye gidilememiştir.

Savaşlar: Hicri 654 ve 658'de harpler nedeniyle hacı adayları Mekke'ye gelememiş, sadece hicazlılar haccedebilmiştir.

Fransa saldırısı: Hicri 1213'te Fransa'nın saldırıları sebebiyle Mekke'ye ulaşan hac yolcularının emniyeti olmadığından hac yapılamamıştır.

Hint vebası: Hicri 1246 yılında Hindistan'da ortaya çıkan veba nedeniyle hac yapılamamıştır.¹⁰⁴ Ayrıca tarihin değişik dönemlerinde meydana gelen kolera ve

¹⁰² bk. DİB Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *2020 Pandemi Sürecinde Hac ve Umre Organizasyonunda Alınan Tedbirler*, Ankara: 2020.

¹⁰³ <http://www.dinibulten.com/hac-umre/haccin-yapilmadigi-yillar/11624/>.

¹⁰⁴ <https://www.gzt.com/mecra/kabenin-kapatilmasina-yol-acan-tarih-olaylar-3530820> <http://www.dinibulten.com/hac-umre/haccin-yapilmadigi-yillar/11624/> <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/savaslar-olaylar-ve-salgin-hastaliklar-gecmiste-kabenin-defalarca-kapatilmasina-neden-oldu/1757988>.

benzeri salgınlar sebebiyle müslümanlarca hac ibadetinin yerine getirilemediği anlaşılmaktadır.

Sonuç

İbadetlerin pek çok hikmetleri ve sembollerle ifade edilen gerçek manaları vardır. Bu bağlamda içinde en çok sembollerin yer aldığı ibadet hacdır. Hacda yapılan ibadetlerde dünya ile ahiret arasındaki bağlantılar çok şeffaf bir şekilde işlenmektedir. Psikolojik açıdan ahiret hayatının provasını şeklinde düşünülen hac ibadeti, her yıl Müslüman temsilciler nezdinde gerçekleşen yıllık uluslararası bir kongre olma niteliğine sahip olup, müslüman bireylere yeni sorumluluklar yüklemektedir. Bu mekânda sosyal statü, makam, mevki, renk, soy, zenginlik gibi kavramlar değerini yitirirken; merhamet, takvâ, kardeşlik ve eşitlik gibi kavramlar ise büyük anlam kazanır.

Hacda sembolik olarak sergilenen her bir ibadet ve kendi anlam dünyasında yoğrulmuş olan her bir kavram, gerçek hayatın birer kesitidir. Ölmeden önce kefen giymek olarak düşünülen ihramın anlamı, tüm imtiyazlardan, sosyal ve ekonomik statülerden, makam ve mevkilerden, ayrıcalıklı üniformalardan, süs ve zînetlerden soyutlanmaktadır. Bu özel üniformayı giyen her bir müslüman, telbiye ile ortak bir tevhid parolası etrafında bütünleşir. Büyük bir disiplin içerisinde, süreklilik ve hareket ile tavafa başlayan her bir müslüman, kalp ile Kâbe arasında güçlü bir bağ oluşturmakta ve büyük bir teslimiyet içerisinde benlik duygularını bir kenara bırakarak “biz olma” şuuruna ermektedir. Safa-Merve’de sa’y yapmak suretiyle umudunu yitirmediğini, mücadeleye devam ettiğini, denemekten ve ısrar etmekten vaz geçmediğini ilan eden müslümanlar, vakfede istikametlerini belirleyip mümince bir duruş ve diriliş ortaya koyarlar. Cemeratta İbrahim misali davasını korumanın güçlü direncini sergilerken, kurban ile en değerli olanı feda etmeye rıza gösterip teslimiyetin zirvesine ulaşır.

Hacda yaşanan yoğun duygular bilinç ve şuur düzeyini harekete geçirerek kişiyi kâmil bir mümin seviyesine yükseltir. Nitekim hacın hazırlık aşamasından başlayarak kendisine has bir psikolojisi bulunmaktadır. Kişi helalleşme, tevbe ve dua ile hac öncesinde büyük bir tahammül gücüyle sınanırken; hacda ve sonrasında ise sabır ve şükür ile imtihanına devam etmektedir. Birlik ve beraberliğin, eşitlik ve dayanışmanın en iyi temsil edildiği yerler, kutsal iklimdeki mekânlardır. Bu mekânların özel vasıfları, müslümanları geçmiş ile bütünleştirir. Bu bakımdan hac, müspet anlamda çok yoğun duyguların yaşandığı, dertlerin ve sıkıntıların doğrudan ilahi huzura arz edildiği bir yapıya sahiptir. Çok yoğun bir atmosferde gerçekleşen hac, hayatın geneline tesir eden ve işlevselliği açısından süreklilik arz eden bir ibadettir.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- Akpınar, Ali. "Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler". *Marife Dergisi*, 3/1, (2003), 89-106.
- Bayyığıt, Mehmet. *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâhih*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Cürcânî, Muhammed Şerif, *Kitabu't-Ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- DİB Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *2020 Pandemi Sürecinde Hac ve Umre Organizasyonunda Alınan Tedbirler*, Ankara 2020.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Niyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/169-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Erul, Bünyamin ve Keleş, Ekrem. *Haccı Anlamak*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 1999.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ah̄bâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 3. Basım, 1403/1983.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Geçioğlu, Ahmet Rıfat. "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım". *ÇÜİFD*. 16/1. (2016), 219-243.
- Görgün, Tahsin. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/397-399. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Görmez, Mehmet. "Açılış Konuşması". *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, 23-29.
- Hamidullah, Muhammed. "İslamda Hac". *İslam Tetkikleri Dergisi*. çev. M. Akif Aydın. 8/1-4 (1984), 123-162.
- Heyet, *Hadislerle İslâm*. 7 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Heyet, Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları 2008.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/savaslar-olaylar-ve-salgin-hastaliklar-gecmistekabenin-defalarca-kapatilmasina-neden-oldu/1757988> (Erişim Tarihi: 07.03.2020)

- <http://www.dinibulten.com/hac-umre/haccin-yapilmadigi-yillar/11624/> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)
- <https://www.gzt.com/mecra/kabenin-kapatilmasina-yol-acan-tarih-olaylar-3530820>. (Erişim Tarihi: 07.03.2020)
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. 4 Cilt. byy.: Turasu'l-İslam, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *Kasasu'l-Enbiyâ*. thk. Mustafa Abdulvahid. Kahire: Dâru't-Te'lîf, 1. Basım, 1968.
- İbn Manzûr, Muhammed, *Lisânü'l-'Arab*, 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdr, 3. Basım, h. 1414.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1336/1918.
- İsfahânî, Râğîb Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvî, Beyrut: Dâru'l-Kalem 1. Basım, 1412.
- Kahtânî, Saîd b. Ali. *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre fi'l-İslâm fi Davi'l-Kitâb ve's-Sünne*. el-Kasb: Merkezi'd-Da've ve'l-İrşâd, 2. Basım, 2010.
- Karaca, Fatih. "Psikolojik Perspektiften Hac". *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, 225-246.
- Karaman, Fikret. "Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar". *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu*. Ankara: DİB Yayınları, 2007, 455-467.
- Keleş, Ekrem. *Umre Rehberi*. Ankara: DİB Yayınları, 9. Basım, 2015.
- Koç, Mustafa. "Hac Psikolojisi I: İngiltereli Türk Diaspora Haclıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması". *SÜİFD*. 15/27 (2013), 49-74.
- Koç, Mustafa. "Hac Psikolojisi II: İngiltereli Türk Diaspora Haclıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması", *SÜİFD*. 15/28 (2013), 193-222.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim Eттаfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısıriyye, 1384/1964.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *el-Câmi'u's-şâhîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Onay, Ahmet. "Hac ibadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları". *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*. Ankara: DİB Yayınları, 2007, 474-489.
- Öğüt, Salim. "İhram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/539-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öğüt, Salim. "Sa'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/206-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özel, Ahmet. "Altın Oluk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/537-538. İstanbul: TDV Yayınlar 1989.
- Öztürk, Necati. *Hicaz Albümü*. Ankara: DİB Yayınları, 11. Basım 2013.

- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn. *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Ğayb)*. Beyrut: Dâru-İhyâ'i-Turâsi'l-'Arabî, 3. Baskı, 1420.
- Saylan, İbrahim. *Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Esbâb-ı Vürûd*. Ankara: TDV. Yayınları, 2021.
- Saylan, İbrahim. "Hacc-1 Ekber Günü Hakkında Şârihlerin Yaklaşımları" *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*- 8/2 (Temmuz 2022), 567-601.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs el-Kuraşî. *el-Müsned*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1400/1980.
- Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî. *Hüccetullahi'l-Bâliğa*. thk. Seyyid Sabik. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 2005.
- Şeker, Dursun Ali. "Müzdelife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/239. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Şeriati, Ali. *Hacc*. İstanbul: Şura Yayınları, 7. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Mısır: Dâru Hicre, 1. Basım, 1422/2001.
- Tirmizî, Ebû İ'sâ Muhammed b. İ'sâ. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Yılmaz, Hasan Kamil. "Haccın Ruhu, Hac Menâsikinin Sembolik Anlamı". *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015, 95-109.
- Yüksel, Mukadder Arif. *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza, *Tacu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mecmûâtun Mine'l-Muhakkikîn, byy: Dâru'l-Hidâye, ts.